

Jankovits László

Ragyogó hegyentúl Janus Pannonius Várad-verséről

„NB. [nota bene] Ungarus”, jól jegyezd meg, magyar: ez áll a humanista iskolázottságú reformátor, Bornemisza Péter egyik könyvében, Raphael Volaterranus *Nyájas kommentárok* című munkájában a Janus Pannoniusra vonatkozó sorok mellett. Bornemisza diákja, Balassi Bálint is használta ezt a humanista enciklopédiát — ez az egyetlen információnk arról, hogy találkozhatott a költő-előd nevével. Latin sorokban áll annak hangsúlyozása, hogy Janus Pannonius magyar volt. Pár évtizeddel később Szenci Molnár Albert még egyértelműbben, a latin mellett magyarul is megszólal, amikor egy híres Janus-kiadás előszavát széljegyzeteli. Ebben a kiadásban a humanista szövegkiadás egyik csillaga, Beatus Rhenanus németnek, Germanusnak titulálja Janust. Olvassuk a széljegyzetet, először egy latin disztichont: „Non Germanus erat Janus Pannonius iste: sed fuit Ungarico iure satus genere”. (Nem volt ő, Janus Pannoniusunk, soha német / ám a magyar nemzet gyermeke volt igazán). Majd a magyar fordítást: „Tudtad inkább, hiszem, Rhenane, de bántad, hogy nem német volt.”

Janus élete és életműve igen nagy mértékben az iskolához kapcsolódik, olyan iskolához, amelyben a kor nemzetközi nyelvén, latinul folyt az oktatás. Hosszú az út a nemzeti büszkeség fenti latin megnyilatkozásaitól odáig, hogy a nemzeti szellem jegyében Janus költészete és műveltsége kétségessé váljon azért is, mert iskolához kötődik, s azért is, mert nem nemzeti nyelven, nemzeti témáról szól. A 19. század második felére válik állandóvá, addigra fogalmazódik meg mértékadó munkákban az idegenül költő, alkalmasint s egyszersemind a könyvek légkörében fuldokló zseni toposza. Életművében ekkorra azok a munkák számítottak fontosnak, amelyek elvesztek, vagy tán soha meg sem születtek. „Cesinge, ki az akkor hatalmasan serkenő óklasszikai Múza emlőin nőtt fel, latin költeményeivel szükségképp és egészen a klasszika iskolához tartozott, magyar énekeiben is hihetőleg e szellemet érezte”, olvassuk Toldy Ferenc irodalomtörténetei egyikében. Másutt kiemeli, hogy „híres deák költőnk” „magyar nyelvtant írt”. S latin művei közül is a legfontosabbnak sokáig magyar, mi több, nemzeti tárgyú, lappangónak tartott, mai tudásunk szerint meg nem írt eposza számított, amelynek létezése a közelmúltig – Pajorin Klára tanulmányáig – közhely volt az irodalomtörténetírásban. E szemlélet szerint egy magyar éneket magyarul dalló, nemzeti témáit hona talajában gyökerező gondolkodása, természetes tehetsége révén felvirágoztató költő szolgált volna méltó díszül a Hunyadiak fémjelezte magyar reneszánsznak. Egy notóriusan latinul berbitelő, az igazságos Mátyás király ellen összeesküvő könyvember püspök jóval kevésbé, legyen bármilyen tehetséges és elismert egyébiránt, egyebütt.

Egyfelől tehát olyan költőről van szó, aki a megítélés egyik pólusán életében, költészetének nyelvén, tartalmában idegenrendészeti problémákat vet fel. Mindeközben hosszú évszázadon át a leghíresebb magyarországi költő, megkerülhetetlen bárki számára, aki irodalomtörténetet ír. Az ilyen ellentmondások gyakori feloldása az, hogy a költő ismert életművében, életpályájában kiemelésre kerülnek azok a szakaszok, amelyek viszonylag jobban megfelelnek az irodalomtörténész elvárásainak. Ennek köszönhető az az ítélet, amelyet nagy monográfusától, Huszti Józseftől vagy a múlt század második felének meghatározó akadémiai irodalomtörténetében Gerézdi Rabántól kap a költő. Eszerint kamaszkorában zseniális személyisége az iskolás korlátokat áttörve mutatkozott meg az

epigrammákban, ám minél nagyobb kompozíciókat, elégiákat, dicsőítő költeményeket alkotott, annál inkább elfojtották a szabályok a tehetséget, s csak élete végén, hazájában, betegsége és mostoha viszonyai hatására tudta meg ismét zseniálisan megmutatni elégiáiban az őszinte, személyes érzéseket.

Nem volna ildomos egy ilyen rövid tanulmányban arra vetemedni, hogy a romantikus közgondolkodást mintegy meghaladottnak nevezzük, akár Janusszal kapcsolatban is. Ennek a megközelítésnek olyan hozadéka van, amely nemzedékek számára tette kedvessé a költőt; e sorok szerzőjének identitását is meghatározta. Ám lehet, hogy egy s más történt az elmúlt évtizedekben: részint a romantikus közgondolkodás a bejárható utak egyikévé vált, s ezzel összefüggésben a szakkutatás haladt a maga, határoktól kevésbé korlátozott útján. Ezeket a kutatásokat egy példára, a hagyományban a *Búcsú Váradtól* címen ismertté vált vershez közelítve szeretném az alábbiakban megmutatni.

Amikor a mai határainktól mintegy nyolcvan kilométerre született, eladdig ki tudja, hol iskoláztatott tizenhárom éves Csezmiczei János, az emelkedő tekintélyű váradi püspök, Zrednai (ma: Vitéz) János unokaöccse elindult Itáliába tanulni, műveltség szempontjából sem üres kézzel bocsátották útnak. Ferrarába, a Pó partjára, a veronai Guarino vezette drága magániskolába hazai környezetéből igen fontos nyelvtudással érkezett. Nem népnyelvi környezetére, a magyar és a szláv nyelvre érdemes gondolnunk itt, bár az is fontos lehetett: neve a korabeli, az *o*-t *u*-nak ejtő magyar nyelven például ugyanúgy hangzott, mint az *sz* hangot *s*-nek ejtő, a szókezdő *I*-t *J*-nek író korabeli latinságban a kétarcú istenség neve: „Janus”. Az utóbbi, a korabeli életet sokféleképpen beszövő latin nyelv volt az, amelyben már itthon nagy jártasságra tehetett szert. Egyrészt, természetesen a kisgyermekkorától a misén, nagyobb korától az iskolában zengő latin énekre, olvasmányokra, szertartásszövegekre, imádságokra kell gondolnunk. Másrészt jogtudó nemesi család sarja volt, felmenői számos esetben jártak el akár családjuk érdekében, akár a király képében különböző perekben, szerződéseken, s ezek nyelve is a latin volt, olyasféle speciális nyelv, mint ma az üzleti angol.

Szóltunk már róla, hogy magyarosan ejtette a szavakat, s olykor olyan kifejezéseket használt, amelyek a magyar nyelvből származtak át a latinba. Itáliai füllel hallgatva, selypítve szólalt meg a frissen érkezett hegyentúli, *ultramontanus*. Az *oltramontano* máig használatos Itáliában azokra, akik az északi hegyeken túlról származnak oda. Származása, anyja neve, a Barbara is a barbárság gyanúját vetette rá. Ám volt egy előnye: tanult nyelvként kezelte, anyanyelvével nem keverte a latint, mint itáliai iskolatársai. Számukra latinul beszélni ahhoz mérhető kihívást jelentett, mint nekünk ómagyarul szólni: állandóan megbirkózni írásban, szóban azzal, hogy olasz nyelvjárásuk elegyedjék büszkén emlegetett őseik nyelvi örökségével. E a téren rövid idő alatt bebizonyíthatta, hogy tiszta latinságával kitűnik még Romulus utódai közül is. Márpedig az oktatás itt a klasszikus nyelveken folyt. Az ősz mester, az akkor már hetvenedik életévén túl járó Guarino arra nevelte diákjait, hogy latinul és görögül kivételesen csiszolt, minden sorában a megszerzett műveltség gazdagságát sejtető stílussal felvértezve jelenjenek meg a nyilvánosság színterein, az egyház és az állam szolgálatában.

Az iskola fennmaradt tanrendjéből, Guarino mester fia, Battista munkájából, amely a képzés rendszere, egyben reklámja, és más forrásokból, köztük Janus munkáiból sejthetjük, miként zajlott az oktatás. Az elemi, mondhatni, felzárkóztató szakasz után a grammatika, a helyes beszéd és írás tudománya következett: a már ismert latin és a kezdő görög nyelven főleg költőkből tanultak. Következett aztán a történelmi szakasz, a természetet és az emberi

társadalmat az igazság igényével vizsgáló munkák feldolgozása. Végül a retorika, az ékes és meggyőző beszéd szabályainak elsajátításával zárult a képzés: itt a nagy ókori szónokok, főleg Cicero és Quintilianus neve alatt fennmaradt elméleti összefoglalások, valamint beszédek ismerete volt a cél. Az olvasás, magyarázás, jegyzetelés mellett a megszerzett műveltség használatát napi gyakorlatok szolgálták: versben vagy prózában egyre kidolgozottabb kompozíciók írása, rögtönzései.

Egészen egyszerű gyakorlatokkal kezdődött az egész, olyanokkal, amelyek a mai oktatásban is – akad példa rá – eredménnyel használhatók. Végy egy mesét, és alakítsd át: írd bele párbeszédet, fűzz hozzá tanulságot, vedd össze más mesékkal, vagy éppen fordítsa, alakítsd át minél tömörebbé. Végy egy aranymondást, és formáld át, majd ötvözd egy másikkal! Igazolj vagy cáfolj egy történetet! Dicsőíts egy személyt vagy egy ügyet, majd szidalmazd ugyanazt, ki tudja, mikor melyikre lesz szükség! Vess össze két dolgot, hogy az egyiket dicsőítsd, a másikat gáncsold – és így tovább. Janus epigrammáiban figyelhetjük meg a legjobban ezeknek a gyakorlatoknak a hatását. Az epigrammák forrásait tekintve is látszik: nem gépies ismétlésről van szó, hanem gyakorlatias alkalmazásról. Már ezek a gyakorlatok is arra szolgálnak, hogy a költő vagy a szónok megtanulja: témáját mindig nyersanyagként, újraformálható *materiaként* érdemes kezelnie, amelyből célszerűen megformált tárgyat, *themát* alkot.

Később, az oktatás szónoki szakaszában ezek a gyakorlatok építőelemül szolgálnak a kidolgozott próbaszónoklatokban, a *declamatió*kban vagy az annak megfelelő, a teljes beszédhez hasonlóan összetett szerkezetű versekben. Ezeket a verseket sorolja a hagyomány az elégia műfajnév alá. Ennek néha olyan következményei vannak, amelyek versek műfaji besorolását határozzák meg. Nézzünk egy jól ismert példát, a hagyományban a *Búcsú Váradtól* címen ismert verset, elégiát!

Vagy epigrammát? A vers először Beatus Rhenanus már említett, 1518-as bázeli kiadásában bukkan elő a szöveghagyományban. Nem tudjuk, honnan került a híres szövegkiadó humanista birtokába. Itt a Guarinóra írt dicsőítő ének, panegyricus után valamennyi vers egy *Epigrammata* című gyűjteményben jelenik meg — olyan versek társaságában, amelyek a későbbi, epigramma-elégia kategóriák szerinti csoportosító, más kézirati hagyományokat is figyelembe vevő kiadásokban az elégiák közé kerülnek. Következő megjelenésekor, Johannes Sambucus (Zsámboky János) 1569-es bécsi kiadásában a ma elégiáknak tartott szövegek már e csoportban jelennek meg. A Várad-vers azonban marad az epigrammák között, s ott is marad egészen 1972-ig, V. Kovács Sándor kétnyelvű kiadásának megszületéséig. Ezután kerül a vers az elégiák közé a népszerű kiadásokban és a tankönyvekben. Csak az új kritikai kiadás helyezte vissza az epigrammák közé.

V. Kovács kiadása a verset elégiának tartja, mert „*a líraiságba hajló nosztalgia finom költői eszközökkel megfogalmazott érzéseit*” fejezi ki. Érdemes alaposabban megfigyelni ezt az indoklást. V. Kovács annak az elégia-felfogásnak a hagyományát követi, amelyet Schiller *A naiv és szentimentális költészet*rőlben tett máig meghatározóvá. A meghatározást megalapozó történetfelfogás szerint az emberi szellem eredeti, a természetes, tudattalanul bizonyos állapotából a szabadságra, önállóságra törekvés révén a tudatos bizonytalanság állapotába kerül. Ez utóbbi állapotnak felel meg az elégikus ábrázolásmód, amelyben „a természet és az eszmény a szomorúság tárgya, ha amazt mint elveszettet, emezt mint el nem értet ábrázolják.” A schilleri elégia-felfogás hagyományának erejét mutatja az, hogy egy jóval korábbi verset így tudunk olvasni és tanítani. Láthatjuk így is: a vers szépségét a Várad tökéletes világának elhagyása miatti nosztalgia és a szabadság, az utazás iránti vágy kettőssége adja.

Szeretnénk leszögezni: kár volna kizárni az élményköltészetként olvasást, megfosztani diákokot, tanárt, bárkit attól, hogy a Várad biztonságából a hideg tél szabad, de a tudatos bizonytalanságába vetett lírai én ellentmondásainak megjelenítését érezze át. Van azonban emellett egy olyan értelmezési lehetőség, amely, ha nem tévedek, közelebbinek látszik Janus iskolájához, szemléletesebben megmutatja, miként mozgósítja a humanista költő megszerzett műveltségét, miként tudja technikai tudását leleményesen felhasználva a maga céljára fordítani.

Mit tanulhatott a búcsúzás technikájáról Janus az iskolában? Pontosan nem tudni. Mégis, a vers szerkezete alapján úgy tűnik, olyan hagyományt ismerhetett meg, amely a késő ókori búcsúbeszéd műfaját közvetítette. A tankönyvekben időnként a *propemptikon*, az útnak indító beszéd nevét olvassuk. Ám egy propemptikonban nem Janus búcsúzna, hanem őhozzá szólnának a búcsúztató szavak. A búcsúbeszéd neve a szónok Menandrosz neve alatt fennmaradt kézikönyvben (a propemptikon neve is innen származik) *szüntaktikon*, „elváláskor mondott” beszéd. Itt, e beszéd típus ismertetésénél olvashatjuk, hogy a búcsúbeszédnek mindenképpen érdemes dicsőítenie az elhagyott helyet. Ám ettől még csupán dicsőítő beszéd volna. Búcsúbeszéddé az teszi, hogy a dicséret mellett folyamatosan tartalmazza a megválás gesztusait. Emellett ajánlatos a beszéd végén imával fordulni az istenségekhez, hogy segítsék a búcsúzó útja során. A Várad-vers mintha ezt a mintát követné: egyrészt az elhagyott hely dicsőítését, másrészt a búcsúzás elemeit: az elválás leírását, a versszakokat záró indulásra sürgetést, a vers második felében a strófák elején az ismétlődő búcsúzást, s az utolsó strófában a Szent Lászlóhoz szóló segítségkérést.

A dicsőítő beszéd először a természeti, utána az emberi alkotásokat, végül a híres embereket sorolja elő. Van-e mit dicsérni Váradban e szempontok szerint? Janus korában és köreiben nem sokat. Sőt, a hagyomány alapján inkább szidni érdemes mind a telet, mind az északi világot, ahol ez az évszak az úr, mind a barbár vidék nyomorúságos körülményeit és műveletlen, vad embereit. Iskolai olvasmányjaiban, Vergiliusnál, Horatiusnál, Ovidiusnál, másoknál Janus épp az ellenkezőjét olvasta mindannak, ami a Várad-versben áll. Horatius a görög lakoma-költészet alapján a telet olyan világnak látja, amelyben otthon érdemes maradni, s kívül a tűzzel, belül a borral fűteni a tél hidege ellen. Vergilius olyan vidéknek írta le a világ ezen északi végeit, ahol nemhogy a folyók befagynak, de még a bort is bárdal kell felválni. Ovidius, tudjuk, uralkodója elhatározásából, versei és egy általa is titkolt vétsége miatt élete végét Tomiban, a mai Constantában volt kénytelen tölteni. Itt a tél és a hegyentúli vidék, az északról fenyegető barbárok gyűlölete körül addig felhalmozott irodalmi hagyomány java részét felhasználta keserves elégiákban és költői levelekben. Irodalmi hagyományról van szó: a Fekete-tenger akkor is napsütötte partján írta ezeket, talán azért, hogy visszakönyörögje magát Rómába, de talán inkább azért, hogy emléket állítson annak, mekkora gazemberség volt kora legnagyobb költőjét, saját magát természetesen, egy ilyen távoli zord vidékre költöztetni, s ezzel a polgári halálnak tartott száműzetés állapotából is tovább bosszantsa az őt úgymond a lakható világ peremére kényszerítő Augustust.

A hegyentúli Janus olvasmányai során bizonyára előszeretettel jegyzetelte ki azokat a részeket, amelyek a hegyentúllal foglalkoztak, s alkalmasint verseibe is beleszötte ott szerzett tudományát. Egyik korai, ma már csak kortársai magasztalásából ismert munkája arról a Tomyrisről, egyes elképzelések szerint a szkíták királynőjéről szólt, aki Küroszt, a perzsa birodalom legnagyobb uralkodóját legyőzte, pusztítását véresen megbosszulva, s aki olvasmányai szerint Tomit alapította. A nemesi tudata szerint szkíta származású Janus egyik első saját feldolgozásra ajánlott történeti olvasmánya volt az a Justinus, aki nemcsak ezt a

diadalt írja le, hanem azt is, hogy a szkíták a legrégebbi, még az egyiptomiaknál is régebbi nép. Ovidiustól (*Keservek*, 3, 9) egy más változatot is megtudhatott a város nevének eredetéről. Ez az Argó hajósai, a Fekete-tenger partjára az aranygyapjúért induló Argonauták meneküléséhez kötődik, azon belül is egy rettenetes gyerekdaraboláshoz. Amikor az aranygyapjút addig birtokoló Aiétész üldözi a menekülőket, köztük Médeiát, saját lányát, akit a szerelem arra indított, hogy segítse a gyapjú elrablásában a vállalkozást indító héroszt, Iaszónt, az üldöző apát azzal hátráltatja a lány, hogy saját öccsét darabolja fel, s a darabokat (görögül *tomoi*) elszórja – innen a város neve is. Az Argonauták egyike Orpheusz volt, a görög-latin kultúrában a mitikus első költő. Kortársai, iskolatársai számára sem volt ismeretlen mindez: amikor Janushoz fordulnak, róla írnak, rendszeresen megjelenik a hajdan északon járt nagy költők alakja és az északi vidék.

Javaslatom az, hogy nézzük a verset erről az oldaláról. Tétélezzük fel, hogy a szándékolt olvasók köre az itáliai iskolatársakból, humanistákból kerül ki. Gondoljuk azt, hogy e társak egy elképzelt közös utazás résztvevői. Ők szerepelnek a refrénben: minél hamarabb, ó társak, faljuk az utat! Olyan útról van szó, amelyen érdemes sietni, mert valami jó dolog vár a végén – így használja az utat falni (*viam vorare*) kifejezést egyik epigrammájában Catullus is. Ráadásul társasutazásról van szó: itt megint Catullus egyik epigrammáját, búcsúversét érdemes idézni, ahol a költő a kellemes társaságtól (*dulces comitum coetus*) búcsúzik.

Lássuk hát ekképpen, a szabályok és a feltételezés keretében, hogyan épül fel a vers. Egyfelől három részre oszthatjuk, a természet adta, az ember alkotta javak, valamint maguk az emberek szerint. Létezik azonban másik felosztás is: az indulás környezetének leírása és a búcsúzás más pontokon választják el a verset azzal, hogy a hőforrások mint természeti javak a búcsúzó részbe kerülnek, s a könyvtárban megjelennek az emberek és az istenek egyaránt – érdemes észrevenni a játékot ebben a sokféleképpen értelmezhető felosztásban.

Haladjunk az ismétlődő sorral lezárt részek szerint – az egyszerűség kedvéért nevezzük ezeket versszakoknak. Nézzük rögtön az elsőt. Annak a versnek az első strófájára hasonlít, amely, akárcsak a Várad-vers, a középiskolai olvasmányok jól ismert darabja: Horatius Thaliarchus-ódájára. Erre a párhuzamra Kovács Sándor Iván hívta fel a figyelmet, és érdemes felhasználni az oktatás során, hiszen az ódát többnyire ugyanabban a könyvben, szöveggyűjteményben találjuk meg, mint a Várad-verset. A két vers összevetése önmagában is jól példázza, miként használható fel a költői hagyomány.

Horatiusnál a téli világ leírásának folytatása a lakoma-költészet szerkezeti mintájának megfelelően az elzárkózás, a melegedés, kívülről a tűz felszításával, belülről a bőven mért színborral. Janusnál épp az ellenkezője, útnak indulás – olyasmi, aminek ideje az általa ismert hagyományban a tavasz: amikor végre felolvad a jég, virágoznak a mezők, a vitorlákat fújni kezdi az enyhe nyugati szél, a Zephürosz. A hagyomány kétféle felhasználását láthatjuk. Horatius mintája, Alkaios egy, töredékesen fennmaradt versét bontja ki úgy, hogy a tájnak allegorikus, az emberéltre utaló jelentést ad. Janus, aki valószínűleg csak Horatiust ismerhette, szembefordul ezzel a hagyománnyal: dicsőíti a korábban kárhozott világot.

Honnan, hová vezet az út? A Körös mellől a Dunához, talán a királyi udvarba, talán új püspöki széke felé – bizonyosan nyugat felé, az Alföldön keresztül, ebben valamennyi magyarázat megegyezik. Ámde bizonyos ez? Egyedül a *iubemur*, 'így parancsolják' ige szól amellet, hogy valamilyen parancsra történik az indulás. Ilyen parancs azonban nem feltétlenül a mai Magyarország közepe felé irányíthatja az utazót. Olvassuk újra a szöveget: a görög nevű (*khürsziosz* = aranyos) mellől a szintén görög nevű Isztrosz/Ister mellé tart az út. A folyam *longe dominus*, hosszan-úr, átszeli a lakott világot. Hogy csak egy példával éljünk,

az Isztrosz nevet városként több hely is viseli Janus ismerettárában. Az egyik jól ismert a magyar kultúrában: Istropolisnak nevezi a XV. századi hagyomány Esztergomot, később Pozsonyt. Van azonban egy másik Istropolis, amely Janus korában már nem állt, ám tanulmányainak terén igen fontos helyet kapott. Az önálló tanulmányozásra ajánlott művek egyike Plinius *Természettudományi leírás* című világleírása volt az iskolában. Ebben a hatalmas munkában (4, 44) Histropolis Tomi mellett szerepel mint a Fekete-tenger partjának egyik települése. Az itáliaiak számára ez az az Istropolis, amely jól ismert, amelyre hivatkozni érdemes.

Ezen a ponton érdemes bővebben idézni egy Janus Pannoniushoz szóló verset a Beatus Rhenanus-kiadásból. Ez a kiadás nemcsak a Várad-verset tartalmazza többletként, hanem az itáliai iskolatárs, Guarino mester fia és utóda, Battista Guarini Janushoz írt verseit is. Olyan versekről van szó, amelyekben Battista dicsőíti Janus költészetét, tudományát. Ezek egyikében egyenesen azt helyezi kilátásba, hogy egy napon felkeresi a költőtársat a messzi északon. „Mikor jó el a nap, amelyen veled együtt nézhetem a sziklás Dalmáciához közeli partokat s az illír vidéket, amelynek tájait a Dráva öntözi, és veled együtt szemlélhetem a jeges Duna tükrét, a havas bérceken magasra emelt várakat, s a fagyos Pannónia Marshoz méltó falait? [...] Ó, háromszorosan boldog vagyok, ha a te vezetéssel látom majd, hol húzódik a megdermedt folyókon a keréknyom, hol vezeti seregét az összeesküvő dák, mely vidéken lakik az állhatatlan szkíta, s hol a geta nép, mely mezőkön nyargalás a nyíratlan szarmata, s az a nép, amelynek a társzekér ad szűkös otthont, milyen út vezet el magas csúcsok alatt a Rhiphaeus-hegyekhez, hol hullámszik a Fekete-tenger, valamint hol fekszik a Tomi-beli nép határa, a föld, amely Ovidiusunk szerencsétlensége révén híres. Azt is megtanulom majd, milyen várokon lett úr Augustus, melyeket áztatott latin férfiak vére, melyik városokon lett úr a törökök dühe, mely népeket pusztított el ez a kegyetlen nemzet, mely földek váltak lakatlanná a vad pusztítások során, s hova hajtotta el zsákmányát az óriási hadsereg.” Látjuk a leírásból az elképzelt útvonalat – s ez az útvonal Itália felől a hosszan-úr Duna keleti tájai, a Fekete-tenger felé vezet. Mondhatni, a régi utazások megisméltése. Ovidiusé, akiről Battista is ír. Vagy akár egy másik, már említett utazás megisméltése, az aranygyapjú megszerzéséért tett nagy kalandé. A vállalkozást legrészletesebben megjelenítő mű, az *Argonautiké*, a rhodoszi Apollóniosz eposza megvolt a ferrarai iskola könyvtárában. Érdemes tehát legalábbis nyitva hagyni az utazás irányát – az Ister elég hosszan úr ahhoz, hogy akár nyugat, akár kelet felé érdemes legyen elindulni rajta.

Már csak azért is, mert – nézzük a refrénnel határolt második versszakot – nincs, ami visszatartsa az embert. Nincs folyó, mocsár, amely miatt meg kell állnia az utazónak, mivel minden vizet jég borít. Megintcsak olyan kép, amely a hagyományban a téli, még inkább az északi világ borzalmainak példája: Vergilius tankölteményében, a *Georgicában*, s annak hagyományában olyan világ, amelyen ama bundás északi népség durva szekereit a folyók jégpáncélján hajtja át. Borzalom, s persze izgalom is – láthattuk, megjelenik Battista Guarini előbb idézett versében is. Mindezt a borzalmat, s ebben rejlik a szónoki-költői lelemény, Janus dicsőítéssé formálja: a kényelmes utazás biztonságos világává. Ebben a világban nincs olyan helyzet, amit Ovidius egy szerelmi elégiájában (*Szerelmek*, III. 6) aknáz ki a végletekig, amiben a szerelméhez siető poéta hasztalan könyörög a megáradt folyó előtt. Itt a folyón még a *colonusok* is, a föld félénk népe is ugrabugrálnak. Ez utóbbi példa ismerős a ferrarai költészetben is. Guarino másik híres költő-tanítványa, a magyar poétánál egy nemzedékkel idősebb, vele költői versenyt kiálló Tito Vespasiano Strozza verse nem lehetett ismeretlen a költő előtt. „Ahol a hajók haladtak, megrakva különböző árukkal, most társzekerekbe fogott ökrök vonulását szemléljük. Az új látványosságra összeszalad a népség, és a merész tömeg a folyó szokatlan útjain kószál” – a népség-sokaság ugyanazt a jelzőt (*audax*, merész) kapja,

mint Janusnál a *colonusok*, olyan jelzőt, amely az ókori irodalomban az ismeretlen nagy dolgokra vállalkozó hősöknek, kalandoroknak jár. Mondhatjuk talán összefoglalóan: az észak borzalma kalandtúraként jelenik meg.

Mi több – nézzük a következő versszakot – olyan kalandtúraként, amely nem nélkülözi a kényelmet, a fényűzést. Összevetést olvasunk: olyan eljárás ez, amely révén összetettebben dicsőíthetünk valamit. A ló és a hajó az életút, a lélekállapot, s megannyi más metaforikus kifejezése Janus olvasmányaiiban, s később is – éljünk csak egy költőtől két példával, gondoljunk Ady *Kocsiút az éjszakában*-jára vagy az *Új vizeken járok*-ra. Janus számára talán a legfontosabb forrás Homérosz és Vergilius eposzköltészete volt – tanulmányai szerint ez az a tér, ahol a két költő-óriást a legérdemesebb összehasonlítani. Mindketten kiválók, de Vergilius részletesebben, összetettebben jeleníti meg a kocsiversenyt. Nála a versengő hadibárkák indulása kerül összevetésre a fogathajtó-verseny startjának pillanataival. A versengő humanista utód fordít: a Zephürosz, a szelíd, tavaszhozó nyugati szél fodrozta bíbor hullámokon sikló gondola (*lembus*) kínálta élmény marad el attól, amelyet a pónilovak (*manni*) által magával ragadott, röpdülő szán kínál. S nemcsak megfordítja az összevetést, hanem át is hangolja: az epikus hagyomány monumentális alakjai itt kicsiszolt, finom figurákkal megjelenített, az elégiának mint kisköltészetnek megfelelő ábrázolásban jelennek meg. És, korántsem melleleg, elindul útjára a szán mint pozitív metafora az európai irodalomban.

Indulni kell hát, s indulni is lehet – kezdődik a búcsúzás. Először is a hóforrásoktól. Miért azoktól? A kutatás több választ kínál. Egyrészt rámutat azokra a helyekre a régieknél, amelyek alátámasztják a források tiszteletét. Mindezek mögött, jól ismert, a forrásnimfák kultusza áll – ezek az istenségek biztosítják a források bűvös hatását. Másrészt a hóforrás a havas világban ismét olyan jellegzetesség, amelynek dicséretére a humanista költészetben Janus előtt nincs példa. Jellemző, hogy a forró Itáliában Janus a hús forrásvizet magasztalja a Feronia istenasszonyra írt ódájában – itt az ellentét megfordul: északra a termálfürdő élményfürdő illik. Harmadrészt az antikvitás fürdőkultúrájából kiindulva elmondható, hogy a fürdő a természet és az ember alkotta világ részese egyaránt, mint fent említettük, átvezetés a könyvtár dicsérete felé.

E könyvtár erényei két részre oszthatók. Az egyik első látásra nem szorul különösebb magyarázatra: az időben hátrafelé nyitott, az ókor iránt rajongó humanisták könyvtáreszményéről beszélhetünk. Mégis érdemes figyelembe venni egy sajátosságot. Az északi könyvtárak az itáliai humanisták számára a nem sejtett lehetőségeket jelentik. Janus ismerte, talán még látta is Guarino nemzedéktársát, a nagy kézirat-felfedező Poggio Bracciolinit, aki a konstanzi és a bázeli zsinat alkalmával a francia és a német kolostorok könyvtáraiban megannyi, addig csak töredékesen vagy említésből ismert művet hozott újból napvilágra. Ki tudja, mi rejlik a váradi könyvtárban? A másik erény, amely mintegy megerősíti az előzőt, a költészet istensége, Apollo és az általa vezetett Múzsák jelenléte. Vergilius-tanulmányaiból Janus jól tudhatta, hogy a Kisázsia déli részén, Lükia tartományban álló Patara az város, ahol a költészet istenének egyik legfontosabb kultuszhelye van. Azt azonban valószínűleg ismét Apollóniosz Argonautikájából tudhatta, miként kerül északra télen Apollón: abból a jelenetből, amelyben az Argó-hajósok először találkoznak az istenséggel. Apollón hajnalban, aranyló fűtökkel, ezüst íjjal a kezében suhan észak felé, a hüperboreoszok népéhez. A delphoi Apollón-kultusz hagyománya szerint az istenség a hüperboreoszok közt született, és telente hozzájuk tér vissza. A hüperboreoszokat, ezt a mitológiai népet a humanista hagyományban számos északi vidékkel és néppel azonosították – Vergilius történetesen a hyperboreus hegyeket Szkítiába helyezi. Hol van tehát télen Apollo

helye? A szkíták utódainál, egészen pontosan – ennyit egy költőtől elfogadhatunk – a váradi könyvtárban. Végül – olvashatjuk így is – megint átmenet jelenik meg az emberek által teremtett kiválóságok és a kiváló emberek között: a könyvtár olyan emberi alkotás, amely hajdani kiváló emberek munkáival teljes.

Ezután következnek a város nagy emberei. Aranyba borított királyokról van szó, akik csodaképpen menekülnek meg a tűzvészből. Kikről lehet szó? Királysobrokról vagy királysírokról? Mindkét esetben zavarba ejtő, amit olvasunk. A filológust egyenesen lényegtelennek tűnő részletek vizsgálatára készíti. Amennyire tudjuk, a 1470 táján készült el a Kolozsvári testvérek, Márton és György három szobra, amely a szent uralkodókat, Istvánt, Imrét és Lászlót ábrázolta. Ez esetben nincs adatunk arról, vajon aranyból vagy arany borítással készültek-e ezek a szobrok. Várad székesegyházában két uralkodó teste nyugodott Janus idejében: Szent Lászlóé és Zsigmond német-római császáré, magyar királyé; a harmadik király, II. István síremléke a helyszínnel, az általa emeltetett premontrei monostorral együtt a tatárjárás során romba dőlt. Tudjuk azt is, hogy Zsigmond császár a székesegyházba helyezte át Prágából névadó szentje, őse, a 6. századi burgundiai szent király, Zsigmond ereklyéit is. Ahogy arra Vadász Géza rámutat, Janus mint a váradi székeskáptalan örkanonoka sokfelől ismerhette azt a csodát, amely során 1400 körül ezek az ereklyetartók érintetlenek maradtak a tüztől, illetve azt, amely során 1443-ban a székesegyház egyik ledőlt tornya alól az ereklyék érintetlenül kerültek ki – a versszakból mind a két eseményre következtethetünk. Elképzelhető, hogy az „aurati reges” az ő ereklyetartóikra vonatkozik, jóllehet a ma ismert források csak Szent László ereklyetartóira vonatkoznak, és csak ezüst tartóról szólnak – a ránk maradt, Zsigmond-kori herma és ereklyetartó is ezüst, illetve ezüst-ötvözet.

Akárhogy is nézzük, ismét fontosabb, legalább feltételezésként, azt megmagyarázni, miért ők, s miként ekképpen kerülnek a dicséretbe. Először is azért, hogy a hely régiségét mutassa – azt, hogy hajdani uralkodók tiszteletével ékes. Másrészt azt, hogy szent uralkodókról van szó, szentségüket csoda bizonyítja: az a csoda, amely a keresztény szentkultusz egyik legvilágosabb bizonyítéka a szentségre: a pusztítás mellett is épen maradó ereklye csodája. A pogány ókor nyelvén olvassuk a sorokat – abban az időben írónak, amikor a pápát is az Olympuson uralkodó Jupiter főpapjaként lehet megszólítani humanista levélben. Mégis annak a helynek a leírása jelenik meg itt, ahová utazni, mondjuk ki, zarándokolni érdemes.

Az utolsó strófában ugyanígy, antikizálva szól a könyörgés a rőt fényű lovag, a *rutilus eques*, a lovasszoborban megjelenített szent király, László segítségéért. Beszéltünk már róla, a búcsúvers szerkezeti eleméről van szó. A lovagtól nem búcsúzik a költő, éppen azt kéri, hogy segítsége révén, ahogy szokta, maradjon velük az út során. Magasztalása a szobor leírásából indul ki. Érdemes említeni, hogy abban az időben járunk, amelyben Itáliában egyre több és érdekesebb lovasszobor készül – az egyik első éppen Ferrarában, III. Niccolò örgróf, a városállam felett uralkodó Leonello d'Este apja tiszteletére készült. Niccolò lovasszobra két-három évvel Janus Ferrarába érkezése előtt készült el, s a szobor alkotásának tisztességéért folyó versenyt nem kisebb nagyság felügyelte, ha éppen nem irányította, mint a reneszánsz polihisztorok mintaképe, Leon Battista Alberti, aki az esemény kapcsán készült, *Az eleven paripáról* című értekezését Leonellónak ajánlotta.

A strófa nagy része invocáció, a kért személy olyan magasztaló megszólítása, amely jóindulatú jelenlétét teszi lehetővé. Mit magasztal Szent Lászlóban a költő? Egyrészt a harcra kész lovagi erőt, amely a szobor megjelenésében is megmutatkozik. Másrészt a földi testet

magába foglaló sír csodálatos voltát. A kutatás a leírást Szent László kétféle csodájához köti, hol ehhez, hol ahhoz kötve Janus sorait. Az egyik az Arany János *Szent László* című versében is jól ismert 1345-ös esemény, amely során a tatárokkal harcoló magyar hadnak koronásan, bárdjával harcolva kélt segítségére Szent László, miközben feje eltűnt a váradi székesegyházból, majd a csata után izzadtan találták meg helyén. A másik a szent koporsójából származó olaj csodája. A leírás alapján mindkét csodára következtetünk – lehet, hogy nincs is értelme vitatkozni a helyes forrás felől, elképzelhető, hogy Janus tömörítve mind a kettőre utal. Jó figyelni viszont arra, hogy a versben hangsúlyozottan megjelenik az, hogy a lovas *rite favens*, szokása szerint segít. Ha nem tudnánk is azt, amit Janus tudhatott, de itáliai olvasói nem, vagyis azt, hogy Szent László a katonák, lovagok, különösen a határt őrző hadak védőszentje, a strófa invokációjában úgy jelenik meg, mint katona: ekképpen segíthet, ez segítségének *ritusa*, rendje-módja. Emlékezzünk vissza a vers kezdőstrófájának magyarázati lehetőségeire: lehet, hogy az Ister felé vezető út nem nyugat, hanem kelet felé visz. Abba a világba, amelyben Janus korában, és ezt itáliai kortársai is tudták, Battista Guarini is említi, a nagy keleti ellenség, az oszmán birodalom feletti győzelem a feladat – ebben segíthet, akár a tatárok ellen hajdan, Szent László.

Rántsuk bogra az eddigieket. A verset a 15. századi előírások szerint is inkább olvashatjuk elégiának, mint epigrammának. Nem azért nem epigramma, mert nem rövid és nincs csattanója, és nem azért elégia, mert nosztalgikus, alkalmasint élményből fakad. Azért válik el a legtöbb epigrammától, s abban hasonlít a legtöbb elégiához, mert teljes beszéd szerkezete határozza meg. Ez a beszéd szüntaktikon szerkezetét mutatja: a búcsúzás mellett az elhagyott hely dicsérete határozza meg. Az elégia verseng az ókori hagyománnyal, mivel az ott kárhoztatott, veszedelmes hegyentúli világot természetében és kultúrájában kiváló, emellett kalandokkal kecsegtető vidéknek mutatja be, és olyan eljárásokkal, olyan műveltség felhasználásával teszi ezt, amelyet a hegyen inneni, itáliai kortársak nagyra tartottak.

Janus iskolájában a költészet allegória: összetett metafora, amely morális tanítást rejt magában. Ahogy a már idézett, Battista Guarinitól származó összefoglalás – mondjuk ki végre a címét, *A tanítás és tanulás rendjéről és módjáról* című tanterv – leírja, tulajdonképpen allegóriával az allegóriát: *integumentum*. Lepel. Tarkán szőtt lepel, amely vonzza a szemet, hogy aztán az avatott szem meglássa mögötte a rejtett tanítást. Mi ez a tanítás?

Lehet, hogy a következő. A Janus-életmű legavatottabb kutatója, Ritoókné Szalay Ágnes hívta fel a figyelmet arra, hogy a költő ismerte, birtokolta Lorenzo Valla *A választékos latin nyelv* című értekezését. Ennek előszavában Valla átértelmezi a barbárság és a latinság fogalmát. Nem területi, hanem kulturális meghatározást ad mindkettőnek: aki nem ismeri a latin nyelvet és kultúrát, az barbár, bárhol is légyen – aki pedig jártas ebben a kulturális hagyományban, az mindenütt Róma polgára. Az aranyszínű lepel talán ezt a tanítást mutatja, rejti.